पठतु संस्कृतम्

कोविद:

सप्तम-पाठः

सूक्तिः

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।

- भगवद्गीता ३.२१

तात्पर्यम्

उत्तमजनाः यथा व्यवहरन्ति तथैव इतरे जनाः तान् दृष्ट्वा अनुकुर्वन्ति ।

सुभाषितम् - १

दूरीकरोति दुरितं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति
भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।

पदविभाग:
दूरीकरोति, दुरितम् विमलीकरोति, चेतः चिरन्तनम्, अघम्, चुलुकीकरोति,
भूतेषु, किम्, च, करुणाम्, बहुलीकरोति, सत्सङ्गतिः, कथय, किम्, न, करोति, पुंसाम्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

(सत्सङ्गतिः) दुरितं दूरीकरोति, चेतः विमलीकरोति, चिरन्तनम् अघं चुलुकीकरोति, किं च भूतेषु करुणां बहुलीकरोति, कथय - सत्सङ्गतिः पुंसां किं न करोति ?

तात्पर्यम्

लोके सर्वेषां जनानां स्नेहिताः भवन्ति एव । तेषु स्नेहितेषु सज्जनानां संख्या तु न्यूना एव । यतः स्वार्थपराः एव अधिकाः सन्ति लोके । तथापि अस्माभिः सज्जनानां सहवासः एव करणीयः इति वदन् सुभाषितकारः तत्र कारणमपि वदति 'सज्जनानां सहवासेन पुरुषाणां मनसि स्थिताः दुष्टाः विचाराः दूरं गच्छन्ति । मनः शुद्धं भवति । पुरा कृतं पापमपि भस्म भवति । अपि च प्राणिनां विषये दया अधिका भवति । अतः सज्जनानां स्नेहः मनुष्याणां किं वा न करोति ? अर्थात् सर्वविधानि मङ्गलानि अपि जनयति ।

सुभाषितम् - २

किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ।।

पदविभाग:

किम्, चन्द्रमाः, प्रत्युपकारलिप्सया, करोति, गोभिः, कुमुदावबोधम्,
स्वभावः, एव, उन्नतचेतसाम्, सताम्, परोपकारव्यसनम्, हि, जीवितम् ।

सुभाषितम् - २

अन्वय:

चन्द्रमाः गोभिः कुमुदावबोधं प्रत्युपकारलिप्सया करोति किम् ? उन्नतचेतसां सतां स्वभावः एव (सः) । तेषां जीवितं परोपकारव्यसनं हि ।

तात्पर्यम्

चन्द्रः स्वकिरणैः कुमुदपुष्पाणि विकासयति । किन्तु 'एतानि कुमुदपुष्पाणि मम प्रत्युपकारं कुर्वन्तु' इति इच्छा तस्य मनसि कदापि न भवति । स तु अतीव सहजरूपेण तत् कार्यं करोति । एतादृशः परोपकारः उदारचित्तानां महात्मनां स्वभावः एव भवति । परोपकाररूपं व्यसनं सर्वदा तेषां जीवने भवति एव । कस्माच्चिदपि प्रत्युपकारस्य निरीक्षाम् अकृत्वा एव ते स्वभावसहजया प्रवृत्त्या सर्वेषाम् अपि उपकारं कुर्वन्ति ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

- विदर्भदेशस्य राजधानी का ?
- हंसेन दमयन्ती किम् उक्तम् ?
- दमयन्ती किमर्थं कृशा जाता ?
- विवाह: कथं निर्वर्तनीय: इति मन्त्रिण: अवदन् ?
- नारद: कुत्र गतवान् ?
- नारदेन सह क: आसीत् ?
- यागशतेन का लभ्यते ?
- के स्वर्गम् आगच्छन्ति स्म ?
- के दमयन्तीम् अभिलषन्तः भूमिम् आगन्तुम् उत्सुकाः अभवन् ?
- के के दमयन्तीं वशीकर्तुं भूमिं प्रति प्रस्थिताः ?
- नलः कथं दमयन्तीसमीपं गतवान् ?

<u>ससंदर्भ:</u>

- कोलाहलः न कर्तव्यः ।
- भवान् अस्माकं दूतकार्यं करोतु ।

अन्वयः - १

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अन्वयः - २

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

अन्वयः - ३

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ।।

पदविभागः
अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च
अन्वयः
तात्पर्यम्
समासाः

खण्डकाव्यम्

- पद्यकाव्यस्य अपरः प्रभेदः
- सर्गसङ्ख्याविषये, श्लोकसङ्ख्याविषये नियमः नास्ति
- पञ्चषाः श्लोकाः षट्सप्तशतं श्लोकाः
- श्लोकेषु परस्परं सम्बन्धः आवश्यकः नास्ति
- प्रत्येकं श्लोकः अपि पृथक् काव्यम्

खण्डकाव्यम्

प्रसिद्धानि कानिचित् खण्डकाव्यानि

मेघदूतम् & ऋतुसंहारः	- कालिदासः
गाथासप्तशती	- हालराजः
आर्यासप्तशती	- गोवर्धनः
शृङ्गारशतकम्	- भर्तृहरिः
अमरुशतकम्	- अमरुकः
भामिनीविलासः	- जगन्नाथः

दूतकाव्यम्

- खण्डकाव्यस्य अपरः प्रभेदः
- इष्टं जनं प्रति दूतद्वारा सन्देशप्रेषणम्
- रामायणे रामः सीतां प्रति आञ्जनेयद्वारा सन्देशम्
- नलः दमयन्तीं प्रति हंसद्वारा सन्देशम्
- कालिदासः मेघदूतं लिखितवान्
- मेघदूतत: एव दूतकाव्यानाम् आरम्भः

मेघदूतम्

- यक्षः शापवशात् स्वप्रियायाः बहुदूरे रामगिर्याश्रमे निवसति
- आषाढमासस्य आरम्भे मेघं दृष्ट्वा विरहोत्कण्ठितः
- मेघमेव दूतं कृत्वा तद्द्वारा प्रियायै सन्देशम्
- रामगिरितः अलकानगरीं प्रति गमनमार्गस्य, मार्गे स्थितानां नगराणां, नदीनां, जनपदानां च वर्णनं, पत्नीं प्रति सन्देशनिरूपणम्

मेघदूतम्

प्रसिद्धानि कानिचित् दूतकाव्यानि

- हंससन्देशः - वेदान्तदेशिकः
- पवनदूतम् - धोयीकविः
- चन्द्रदूतम् - जम्बूकविः
- घटकर्परः - घटकर्परः

कालिदासः

- वरकविः कविकुलगुरुः इति प्रसिद्धः
- तस्य काव्येषु उज्जयिन्याः वर्णनम् अधिकं दृश्यते
- रघुवंशः, कुमारसम्भवम् - महाकाव्यद्वयम्
- ऋतुसंहारः, मेघदूतम् - खण्डकाव्यद्वयम्
- मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् - नाटकत्रयम्
- 'उपमा कालिदासस्य' सुप्रसिद्धा
- संस्कृतसाहित्यं भारतीयसाहित्यं च प्रभावितम्
- अतः एव कविकुलगुरुः

भारविः

- दामोदरः चालुक्यराजस्य विष्णुवर्धनस्य मित्रम्
- ‘किरातार्जुनीयं' भारवेः काव्यम्
- महाभारते विद्यमानम् एव कथावस्तु स्वीकृत्य महाकाव्यम्
- विशिष्टार्थगर्भितानां वाक्यानां प्रयोगे निपुणः
- 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ', ' सहसा विदधीत न क्रियाम् ‘
- ‘भारवेः अर्थगौरवम् ' प्रसिद्धा
- स्वकवित्वेन, पाण्डित्येन, वर्णकौशलेन च कविप्रपञ्चे विशिष्टं स्थानम्

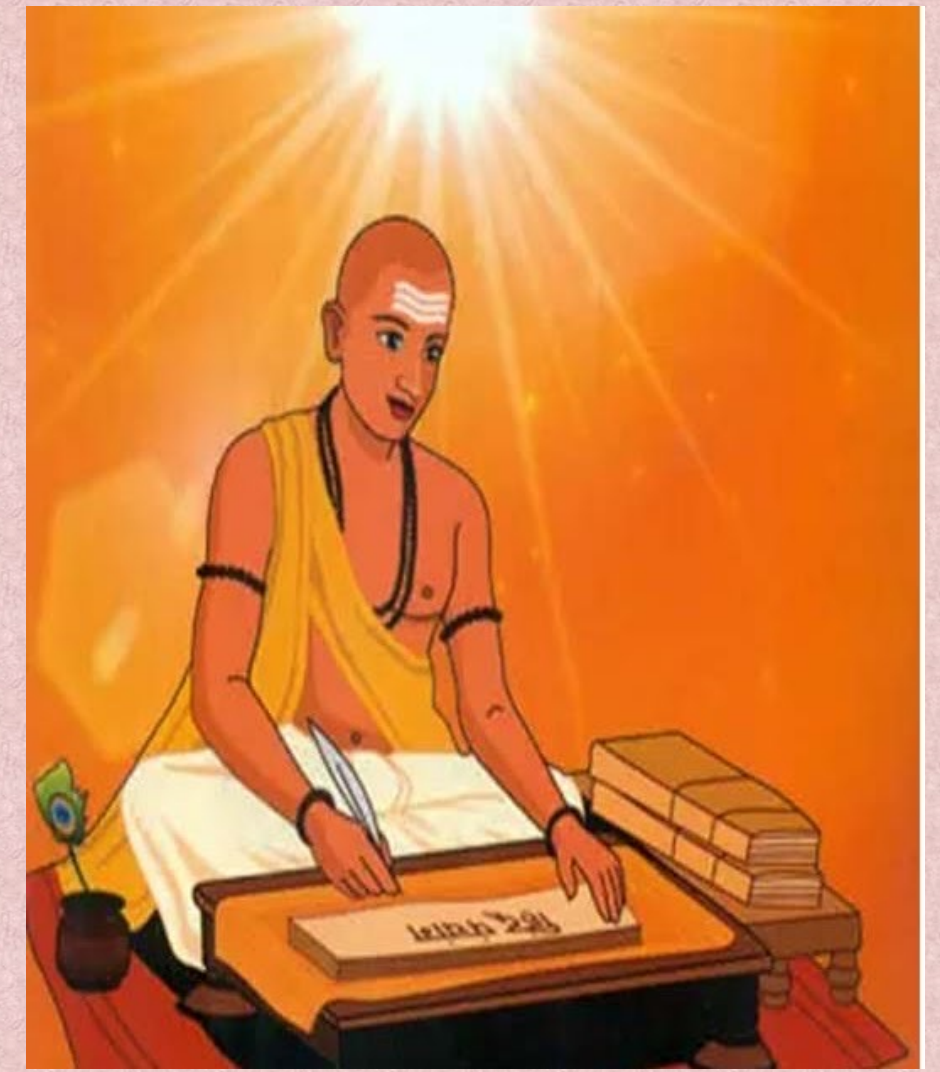

माघः

- गुर्जरदेशस्य मन्त्री सुप्रभेदवः
- सुप्रभेदवस्य पौत्रः माघः
- माघः भारवेः अनन्तरकालीनः
- 'शिशुपालवधं' माघेन विरचितम्
- भारवेः किरातार्जुनीयं परिशील्य 'तत्सदृशमेव काव्यं लेखनीयम्' इति बुद्ध्या एव माघः शिशुपालवधं रचितवान्
- माघ: राजनीतिविशारदः, अलङ्कारशास्त्रे व्याकरणशास्त्रे महत् पाण्डित्यम्
- नूतनशब्दानां प्रयोगे निपुणः
- एकमेव महाकाव्यम्

श्रीहर्षः

- कान्यकुब्जस्य नृपस्य विजयचन्द्रस्य आस्थानविद्वान्
- तर्क-व्याकरण-वेदान्तादिषु शास्त्रेषु उद्दामपण्डितः
- पुराणानि सम्यक् जानाति
- रचितं महाकाव्यं नैषधीयचरितम्
- नल-दमयन्त्योः कथा अत्र वर्णिता अस्ति ।
- भाषा प्रौढा
- शब्दकर्कशता, दुरूह्या कल्पना, अर्थक्लिष्टता, श्लेषप्रियता च नैषधीयचरिते दृश्यते
- “खण्डनखण्डखाद्यम्” ग्रन्थः
- तार्किकमतस्य खण्डनं कृतं दृश्यते